

ISSN: 2149-3979

ilahiyat akademi

yıl: 2017 sayı: 5 altı aylık uluslararası akademik araştırma dergisi

Gaziantep Ü. İlahiyat Fakültesi Resmi Dergisi | The Official Journal of the Faculty of Divinity
Gaziantep University

Genel Yayın Yönetmeni | Editor in Chief

Prof. Dr. Şehmus DEMİR (Dekan V. | Surrogate Dean)

Editörler | Editors

Doç. Dr. Mustafa ÜNVERDİ

Yrd. Doç. Dr. Muhyettin İÇDE

Sayı Editörü | Editor of This Issue

Yrd. Doç. Dr. Muhyettin İÇDE

Editör Yardımcısı | Editorial Assistant

Arş. Gör. Tuba ERKUT

Yayın Kurulu | Editorial Board

Prof. Dr. Şehmus DEMİR (Başkan | President)

Prof. Dr. Abdulkader N. Noor el-SHEİK

Prof. Dr. Eyüp BEKİR YAZICI

Prof. Dr. Mahfuz SÖYLEMEZ

Prof. Dr. Mehmet DAĞ

Doç. Dr. Halil ALDEMİR

Doç. Dr. Mahmut ÇINAR

Doç. Dr. Recep TUZCU

Yrd. Doç. Dr. Adnan ALGÜL

Yrd. Doç. Dr. A. Muhammed el-HALEF

Yrd. Doç. Dr. Abdimuhamet MAMYTOV

Yrd. Doç. Dr. Ayhan ERDOĞAN

Yrd. Doç. Dr. Ayşe EROĞLU

Yrd. Doç. Dr. Dilara TINAS

Yrd. Doç. Dr. Erol ERKAN

Yrd. Doç. Dr. Fehmi SOÇUKOĞLU

Yrd. Doç. Dr. Habip DEMİR

Yrd. Doç. Dr. Halil HACİMÜFTÜOĞLU

Yrd. Doç. Dr. İbrahim SALKINI

Yrd. Doç. Dr. Mehmet ULUKÜTÜK

Osmanlı'da Eşarilik-Maturidilik İlişkinine Genel Bir Bakış*

Mehmet KALAYCI**

Özet

Eş'arilerle Maturidiler arasındaki ilk fikri etkileşimler, V./XI. yüzyılda başladı ve sonraki süreçte inişli çıkışlı bir seyir izledi. Başlangıçta fikri açıdan birbirine denk iki kelam ekolünün mücadelesiyken, Eş'ariliğin felsefe ile ilişkisi neticesinde uğradığı entelektüel genişleme Maturidiliğin kelimada ısrar eden söylemini işlevsizleştirdi. Bu yüzden Fatih döneminde yükselen değer haline gelen felsefi kelam karşısında Maturidilik yeterince boy gösteremedi. Ancak ilerleyen süreçte Eşariliğin felsefe ile bağının peyderpey kopmaya başlaması, onu tekrar kelami zemine çekti. Bu noktada Eşarilik ve Maturidilik yeniden birbirinin muhatabı oldu. Buna paralel olarak da Osmanlılarda X./XVI. yüzyıldan itibaren başlayan, ancak en yüksek ifade biçimine belki de XII/XVIII. yüzyılda ulaşan bir Maturidilik vurgusu gündeme gelmeye başladı. İki mezhep arasındaki itikadi görüş ayrılıklarını konu edinen çok sayıda metne bakıldığında, bunun, iki mezhebin mensuplarının karşılıklı olarak birbirlerini anlama çabasından daha fazla bir anlam ifade ettiği ve Maturidiliğin bir Osmanlı kimliği olarak ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Bu yazıda Osmanlı'da ilk başta felsefi Eşarilik karşısında silik kalan, ancak sonraki süreçte öne çıkarılan Maturidilik vurgusu ve bunu besleyen siyasi ve fikri unsurlar tahlil edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Eşarilik, Maturidilik, İhtilaf Edebiyatı, Fırka-i Naciye

A General Outlook on the Asharism-Maturidism Relationship in the Ottomans

Abstract

The first intellectual interactions between Asharites and Maturidites started in the V./XI. century and, in the later period, continued in an undulant manner. While

* Bu yazı, 04-06.05.2015 tarihinde Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi tarafından Kazakistan'ta düzenlenen *Uluslararası Maturidilik Sempozyumu*'nda sunulan, ancak yayımlanmamış olan tebliğin elden geçirilmiş halidir. Bu metni çeşitli aşamalarında gözden geçirip katkıda buldukları için Doç. Dr.Muzaffer Tan, Yard. Doç. Dr. Eyüp Öztürk, Yard. Doç. Dr. İhsan Timur'a müteşekkirim.

** Doç. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı,
mehkala@hotmail.com

initially it was a struggle of two theological schools intellectually equivalent to each other, the intellectual expansion of Asharism as a result of its contact with philosophy made Maturidite discourse, which insisted on theology, nonfunctional. Therefore, Maturidism failed to sufficiently appear against the philosophical theology that became the rising value in the time of Mehmed II the Conqueror. However, the fact that Asharism cut step by step its relationship with philosophy pushed it again to the theological field. In this point, Asharism and Maturidism encountered again. In parallel with this, in the Ottomans a stress on Maturidism which started in the X./XVI. Century and reached a peak in the XII/XVIII. century came to the fore. When a great number of works composed on the theological disagreements between the two schools are considered, it is seen that they go beyond the attempts made by the members of two schools to understand each other and that Maturidism was brought to the fore as an Ottoman identity. In this paper, the emphasis of Maturidism, which was initially insignificant, but in later process was brought into the fore, and the political and intellectual factors that supported it will be analyzed.

Keywords: Ottoman, Asharism, Maturidism, Ikhtilâf Texts, al-Firqa al-Najiya

Giriş

Osmanlıların kuruluş dönemindeki ilim geleneği eklektiktir. İbnü'l-'Arabî'nin tasavvufu felsefeyle buluşturan vahdet-i vücud öğretisi bu sürece damgasını vurur. Molla Fenârî ile birlikte felsefi tasavvuftan felsefi kelama bir yöneliş başlar. O bu geçiş sürecinin tam ortasındadır; hem İbnü'l-'Arabî'nin hem de Sa'düddîn et-Teftâzânî'nin takipçisidir. Fenârî, et-Teftâzânî'nin eserlerinin Anadolu'da yaygınlık kazanmasında en önemli isimdir. Bu eserlerin nüshasının çoğaltılabilmesi amacıyla öğrencilerine fazladan bir gün tatil verdiği kaydedilir.¹ Fenârî'nin yanı sıra, Burhânuddîn el-Haydar, 'Ala'üddîn er-Rûmî, Fahrüddîn el-'Acemî gibi âlimler vasıtasıyla et-Teftâzânî'nin ve es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî'nin eserleri ve söylemleri Osmanlı'da yaygınlık kazanır. Bu durum vahdet-i vücudçu eğilimlerin medrese geleneğindeki etkisinin giderek azalmasına, buna karşın Fahrüddîn er-Râzî eksenli kelim faaliyetinin artmasına yol açar.

Fatih Sultan Mehmed'le birlikte felsefi kelim, Osmanlı medrese geleneğinde hâkim zihniyete dönüşür. Osmanlı devletini imparatorluğa dönüştürmek isteyen Fatih'in rol örneği Timur'dur. Bu yüzden o, Maveraünnehir'deki ilmi hareketliği fetih sonrası İstanbul'a taşımak ister. 'Alî el-Kuşcu, 'Alî et-Tûsî gibi alanında şöhret sahibi kişileri İstanbul'a davet eder. Yeni başkent hangi mezhepten olursa olsun ilim adamları için bir cazibe merkezine dönüşür. İnşa ettirdiği Sahn-ı Seman medreselerinde başta aklî ilimler olmak üzere ilmin her türlüşünün okutulmasına özel bir ilgi gösterir. el-Cürcanî'nin, Nasîruddîn et-Tûsî'nin *Tecrîdü'l-'Akâ'id*'ine yazdığı haşiye ile 'Adudüddîn el-Îcî'nin *el-Mevâkıf*'ına yazdığı şerhin, medrese

¹ Ebû Muhammed Mustafa b. Hüseyin el-Cenâbî, *el-Hafîlu'l-Vasît ve'l-Aylemu'z-Zahîru'l-Muhît*, Hamidiye, Nu: 896, v. 445a.

programında yer almasını bizzat Fatih ister.² Bunlar dışında et-Teftâzânî'nin Ebû Hafs en-Nesefî'nin 'Akîde'sine yazdığı şerh, bu şerhe Şemseddîn el-Hayâlî'nin yazdığı haşiye, Kâdî el-Beyzâvî'nin *Tavâli'u'l-Envâr*'ı ve buna Şemsuddîn el-İsfahânî tarafından yazılan şerh Sahn-ı Seman medreselerinde kelimeler alanında okutulan eserlerdir.³ el-Hayâlî'nin haşiyesi dışında bu eserlerin tamamı er-Razî çizgisinde söylem üreten Eşarî aidiyetli alimler tarafından yazılmıştır.

Fatih, bu zihniyet dönüşümünün birincil aktörüdür; bununla birlikte bunun sadece bir eklenme faaliyeti olmasını istemez. Bu yüzden kendi tebaası arasından et-Teftâzânî ve el-Cürçânî çapında isimler yetişmesi yönündeki isteğini de hiçbir zaman gizlemez. Bu istek, Molla Yegân ve onun yetiştirdiği öğrencilerle gerçeğe dönüşür. Molla Yegân'ın en önemli öğrencisi ve aynı zamanda damadı olan Hızır Bey, Fatih'in en değer verdiği isimlerden birisidir. Maturidî akaidine dair yazdığı *Nûniyye Kasidesi* ile meşhur olan Hızır Bey, aynı zamanda Fatih tarafından görevlendirilen ilk İstanbul kadısıdır. Hızır Bey, hemen hepsi Sahn müderrisi olan pek çok alim yetiştirir. Hayâlî, Hocazâde, Kestellî, Hatîbzâde, Sinân Paşa, 'Ala'eddîn el-'Arabî, Molla Hayreddîn, Molla Ayâs, Molla Lütfi, Hızır Bey'den doğrudan ders görmüş kimselerdir. Bu çizgi Efdalzâde, İbn Kemâlpaşazâde, Taşköprülüzâde ve Ebussu'ûd Efendi ile devam eder. Bu isimler ve bunlarla bağlantılı isimlerin sayısının binin üzerinde olması felsefî kelimelerin çizgisinin Fatih sonrasındaki etki gücünü göstermesi bakımından dikkat çekicidir.⁴

Maturidî-Hanefî kimliklerine rağmen Osmanlılar, kendi medreselerinde ağırlıklı olarak Eşariler tarafından yazılmış kelimeler eserlerine yer verdiler. Bu durum, pek çok araştırmacıyı Osmanlı medrese geleneğini doğrudan Eşarilik ile ilişkilendirmeye sevk etmiştir. Ne var ki, bu eserler yoluyla Osmanlı medreselerinde yeşertilmek istenen şey, Eşarilikten ziyade felsefî kelimelerdir. Bu metinler doğrudan ve tümüyle Eşariliğe indirgenebilecek mezhebî metinler değildir; aksine Eşariliğin sınırlarını zorlayan çerçeve metinlerdir. Bu eserlerin Osmanlılarda önemsenmesinin en önemli nedeni, Eşarî kelamı üzere yazılmış olmaları değil; aksine içerdiği Eşariliğe rağmen felsefî kelimeler faaliyetinin en özgün örneklerini oluşturmalarıdır. Osmanlı ilim geleneğinin yalnızca bu minvaldeki eserler üzerinden şekillenmediğini ve yeri geldiğinde Maturidî kimliğinin de öne çıkarılmak istendiğini özellikle belirtmek gerekir. Bu noktada şerh ve haşiye geleneği somut örnekler sunmaktadır. Bu gelenek Osmanlıların kelimeler, felsefî ve mezhebî muhtevayı taşıyan –belki fazlasıyla mütevazı- düşünsel hafızasıdır. Osmanlılar tarafından çerçeve metinlere gösterilen entelektüel refleks de bu şerh ve

² Katib Çelebi, *Mizânü'l-Hakk fi İhtiyârî'l-Ahakk (En Doğruyu Sevmek İçin Hak Terazisi)*, Çev.: O. Ş. Gökyay, İstanbul 1980, s. 20-21.

³ M. Sait Yazıcıoğlu, "XV. XVI. Yüzyıllarda Osmanlı medreselerinde ilm-i kelimeler öğretimi ve genel eğitim içindeki yeri", *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, IV(1980), s. 274.

⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1984, s. 76; Fahri Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, Ankara 2003, s. 335.

haşiye geleneğinde gizlidir.⁵ Bu geleneğe yakından bakıldığında çerçeve metinlerde Eşarilik lehine gündeme getirilen kimi hususlara itiraz edildiği gözlenmektedir.⁶

Eşarî âlimler tarafından yazılmış felsefî kelim türü eserlerin Osmanlı medreselerinde okutulmasını, Eşarî zihniyetin Osmanlı ilim geleneği üzerindeki hâkimiyeti olarak değerlendirmemek gerekir. Aslında temel sıkıntı, Osmanlı ilim çevrelerinin felsefî kelamla yüzleşme çabasının tam meyvelerini verme aşamasındayken kesintiye uğramasıdır. Eğer Yavuz dönemindeki bazı gelişmeler yaşanmamış ve bu süreç bir asır daha sürdürülebilmiş olsaydı, bugün muhtemelen Osmanlı ilim geleneğini çok daha farklı dinamikler çerçevesinde tartışıyor olabilecektik.

Mukaddime-i Erbaa tartışmaları da ⁷ Osmanlılardaki Maturidî aidiyeti gözlemleyebilmek açısından önemlidir. Kökenini Fahrüddîn er-Râzî'de bulan, ancak 'Ubeydullah Sadruşşerî'a tarafından başta er-Râzî olmak üzere Eşarilere yönelik bir eleştiri olarak formüle edilen dört mukaddime, insanın eylemlerinin hüsün-kubuh açısından tartışılmasından ibarettir. Eşarilerin hüsün ve kubhu, şariin bildirmesiyle ilişkilendiren, bu yüzden de böyle bir bildirim olmadığı sürece hüsün ve kubuhan söz edilemeyeceğini ileri süren yaklaşımları, önceki süreçte Maturidilerle yaşadıkları en önemli görüş ayrılıkları arasındaydı. Ancak er-Râzî ile birlikte bu mesele daha sistematik bir şekilde formüle edildi. Üstelik bu problem yalnızca hüsün-kubuh tartışmasından da ibaret değildi; yanısıra teklifin mahiyeti ve gerektirdikleri, marifetullah tartışması ve Allah'ın ve insanın fiilleri gibi temel kelim problemleriyle de iç içeydi. Sadruşşerî'a'nın, er-Râzî üzerinden Eşarilerle hesaplaşması, buna karşın et-Teftâzânî'nin ona Eşariliği müdafaa ve Maturidiliği tenkit amaçlı cevaplar yöneltmesi, daha önceki ihtilaf noktalarını daha da derinleştirmeye başladı. Fatih dönemine gelindiğinde bu tartışma, bizzat padişahın isteğiyle yeniden alevlendirildi. Kâtip Çelebi, Fatih'in bazı âlimleri huzurunda toplayıp bu konunun Sadruşşerî'a ile et-Teftâzânî'nin yazdıklarından hareketle tartışılmasını sağladığını belirtmektedir.⁸ Fatih, evvelâ ilgili âlimlere birer risâle yazmalarını emretmiş, sonra yazdıklarını yanlarında getirmelerini isteyerek onları saraya çağırıp tartıştırmıştır. Padişahın meseleyi tartışmaları için saraya davet ettiği âlimler arasında Molla 'Ala'eddîn el-Arabî, Molla Hatîbzâde, Molla Lütî, Molla Kestellî gibi âlimler bulunmaktadır. Bu durum daha sonra sistematik hale gelecek olan ihtilaf literatürünün en önemli beslenme kaynaklarından biri olmasının yanı sıra, irade-i cüzüyye konulu müstakil bir literatürün de ayrıca müsebbibidir.

⁵ M. Sait Özervarlı, "Osmanlı Kelam Geleneğinden Nasıl Yararlanabiliriz?", *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları: Tespitler- Problemler-Teklifler Sempozyumu*, İstanbul 2007, s. 205.

⁶ et-Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Akâid*'ine yazılan haşiyelerde bu durumun izlerini görmek mümkündür. Bu konuda kısa bir değerlendirme için bkz. Mehmet Kalaycı, "Bir Hakkın Teslimi: Ebû Azbe'nin *er-Ravzatü'l-Behiyye*'sine Yansıyan İntihal Olgusu, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 29 (2013), s. 17-18.

⁷ Bu konuda hakkı verilmiş önemli bir çalışma için bkz. Cüneyd Asum Köksal, "İslam Hukuk Felsefesinde Fiillerin Ahlakiliği Meselesi -Mukaddimat-ı Erbaa'ya Giriş-, *İslam Araştırmaları Dergisi*, 28 (2012), s. 1-44.

⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, haz. Ş. Yaltkaya-K. R. Bilge, İstanbul 1971, I/ 498-99.

Felsefî kelim, Osmanlı medrese geleneğine bir yüzyıla yakın yön verir. XVI. asrın başlarından itibaren yaşanan iki önemli siyasî gelişme bunu sekteye uğratacaktır: İlki Safevilerle yaşanan mücadeledir. Safevilerin Horasan bölgesindeki hâkimiyeti, Osmanlıların Doğu ile irtibatını tümüyle koparır. Bölgenin Safevilerin kontrolüne geçmesi ve Şiilik üzerinden yeniden biçimlendirilmesi bu bölgede taban bulmuş olan felsefî kelim geleneğine de ciddî bir darbe vurur. XVI. asrın ikinci yarısından itibaren felsefî kelim, Sünnî coğrafyadaki nüfuzunu kaybetmeye ve Safevî Şiiliğinin güdümüne girmeye başlar.

İkinci gelişme ise Memlûklerin siyasî varlığına son verilmesi ve Mısır – Şam bölgesinin Osmanlı topraklarına dâhil edilmesidir. Memlûkler Moğol istilasına karşı durabilen ve Moğollara karşı zafer kazanan ilk devlettir. Moğolların Bağdad'ı istila etmesi üzerine, Abbasî soyundan pek çok kişi Memlûklere sığınır. Mısır, artık hem Doğu'daki hem de Batı'daki Müslümanlar için yegâne İslam yurdunu oluşturacaktır. Bu süreçte Memlûkler birden Abbasî Halifeliği'nin ve dolayısıyla Sünniliğin hamisi konumuna gelirler. Osmanlıların, Memlûklerin siyasî varlığına son verışı, aynı zamanda onların siyasî ve kültürel mirasının varisi olmasını doğurur. Bölgede felsefî kelim sınırlı bir şekilde taban bulmuş ve mezhebî kimlikler genellikle akâid formu üzerinden kendisini açığa vurmuştu.

Memlûklerin hâkimiyeti altındaki Mısır ve Şam havalisi geleneksel hadisçi yaklaşımın egemen olduğu bir bölgedir. Fatımiler sonrası süreçte, bölgeye hâkim olan idarelerin en önemli politikası Şiiliğin izlerinin kalıcı bir şekilde silinmesi ve Sünniliğin bölgede sağlam bir şekilde tesis edilmesidir. Bundan dolayı bu bölgede mezhebi aidiyetler genellikle Sünnilik üzerinden propaganda edilmiştir. Safevilerle yaşanan siyasî mücadelenin aynı zamanda Şiilikle de bir mücadeleye dönüşmesi (ya da dönüştürülmesi) Osmanlı dinî düşüncesinde bir daralmayı beraberinde getirir. Öteki üzerinden kendini tanımlama refleksi, inançla ilgili konularda kelâmî ve felsefî tartışmaları anlamsızlaştırır ve Osmanlı Sünniliğini itikadî ve siyasî bir çehreye büründürür. Böyle bir bağlamda Osmanlıların düşünce üretme paradigması işlevini yitirmeye başlar ve bir reddiye mantığı üzerinden Rafızılık üst başlığı altında Şiiliğe ve tüm varyantlarına hücum edilir.⁹ Fatımiler üzerinden Şiiliğe yönelen tepki, nasıki itikadî ve siyasî içerikli bir Sünnilik vurgusunu beraberinde getirdiyse, bu kez aynı tepki Safevî karşıtlığı üzerinden kristalize olur. Sünnilik, Şiilik üzerinden daha katı ve keskin kalıplar içerisinde yeniden dokunur.

Mısır ve Şam coğrafyası ile bütünleşme, burada Fatımî karşıtlığı üzerinden müşahhas hale gelen Sünnilik eksenli siyaset çabasının¹⁰ Osmanlı'ya taşınmasına yol açar. Bölgedeki gelenekçi söylem, bu sayede Osmanlı zihin dünyasına sızma imkânı bulur. Bunun hem Eşarilik hem de Maturidilik açısından bazı önemli

⁹ Bu çerçevede yazılmış metinler ve içerik tahlilleri konusunda geniş bilgi için bkz. Elke Eberhard, *Osmanische Polemik Gegen die Safawiden im 16. Jahrhundert nach Arabischen Handschriften*, Freiburg 1970.

¹⁰ Bölgede Sünnilik eksenli siyaset çabası, tek bir devlete özgü değildir; bilakis Zengiler, Eyyubiler ve Memlûkler tarafından değişen tonlarda sürdürülür. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013, s. 167-186.

sonuçları olacaktır. Eşariliğin taşıyıcıları olarak Ebû 'Abdillah es-Senûsî, Celâlüddîn es-Süyûfî, baba ve oğul el-Lekânî gibi isimler öne çıkar. Bu isimlerin söylemlerine konu olan Eşarilik, felsefeden bağı koparılmış ve klasik kelami çizgide varlık bulmuş bir Eşariliktir. Benzer bir durum Maturidilik için geçerlidir. Bölgede daha çok Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin akidesi etrafında hayat bulan hadisçi Hanefilik algısı Osmanlı'da taban bulmaya başlar. İbrâhîm el-Halebî, Birgivî, Çivizâde, Hasan Kâfî Akhisârî, Ahmed-i Rûmî Akhisari, Hâkim İshâk er-Rûmî ve 'Aliyyü'l-Kârî gibi isimlerin söylemi daha çok bu çizginin bir uzantısı konumundadır. Bu isimler itikadî kabullerinde Maturidî görüşlere sahiptiler; buna karşın söylem biçimleri kelamî derinlikten ve genişlikten yoksundur. Dahası felsefeye ve felsefeleşmiş bir kelama da şiddetle karşıdrlar. Bu yaklaşım biçimi toplumsal tabanda Kadızadeliler hareketini doğurur.

Kadızadeliler hareketi çoğu kez düşüncede yaşanan daralmanın bir ifadesi olarak görülmekte ve daha baştan itibarsızlaştırılmaktadır. Bunun kısmen haklı tarafı olmakla birlikte, Halvetilerle yaşadıkları mücadelede konumuz açısından bazı ilginç hususlar öne çıkmaktadır. İki kesim arasındaki ihtilafli konulardan biri olan Hz. Peygamberin anne ve babası (ebeveyn-i resul) tartışması önemlidir.¹¹ Kadızadeliler, ebeveyn-i resulün küfür üzere öldüğünü, Halvetiler ise iman üzere olduğunu savunmaktadır. Katip Çelebi'nin de kaydettiği üzere bu mesele marifetullahın aklen mi yoksa naklen mi vacip olduğu yönünde Eşarilerle Maturidiler arasındaki kadim tartışmanın bir devamıdır.¹² Kadızadeliler aklen vacip olmasından hareketle, ebeveyn-i resulün risalet gelmeden önce de teklifle muhatap olduklarını, bunu yerine getirmediği için de küfür üzere öldüklerini ileri sürmektedirler. Buna karşın Halvetiler, naklen vacip olmasını esas almakta ve risalet gelmeden ebeyn-i resulün teklifle muhatap olamayacağını savunmaktadırlar. Bu tartışmada her iki kesimin kullandığı argümanlara ve beslendiği kaynaklara bakıldığında karşımıza yine Eşarilik ve Maturidilik çıkmaktadır.¹³ Yine bu süreçte Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhu'l-Ekber*'i söz konusu tartışmaların odağında yer alan, bu yüzden de ilgili dönemde gerçekleştirilen istinsah faaliyetlerinde çift yönlü olarak ciddî anlamda metin tahrifine veya tezyifine maruz kalmış bir metindir.

İki kesim arasındaki ilişkilerde dikkat çeken bir başka husus da Şiilik faktörüdür. Safevilerle olan mücadelede Osmanlıların Şiilik karşıtı bir söylemi öne çıkarmaları, toplumsal anlamda da Şiiliğin her türlü çağrışımlarına yönelik tepki oluşturmuştur. Halvetilerle Kadızadeliler arasındaki temel tartışma noktalarından biri olan "Yezîd'e lanet meselesi" bunun bir yansımasıdır. Bizzat Halvetilerin liderlerinden muhataplarının kendilerini Rafizilikle suçladıklarına dair

¹¹ Konuya dair genel bir değerlendirme için bkz. Kadir Gömbeyaz, "Vani Mehmed Efendi'nin Hz. İbrahim'in Babası ve Ebeveyn-i Resul Hakkındaki Görüşleri", *Ulusal Vani Mehmed Efendi Sempozyumu*, 07-08 Kasım 2009, Kestel-Bursa -Bildiriler-, ed. M. Yalar-C. Kiraz, 2011, s.206-210.

¹² Katip Çelebi, *Mizânü'l-Hakk fi İhtiyâri'l-Ahakk* s. 54-55.

¹³ Her iki kesimin görüşlerini temellendirdiği kaynaklara dair bilgi için bkz. Necati Öztürk, *Islamic Orthodoxy Among the Ottomans in the Seventeenth Century with Special Reference to the Qadî-Zade Movement*, Phd. Dissertation, Edinburgh University, Edinburgh 1981, s. 384-388

değerlendirmeler söz konusudur. Örneğin 'Abdülmeçîd es-Sîvâsî'den sonra Halvetilerin lideri olan 'Abdülehad en-Nûrî, hasımları tarafından kendilerine bu yönde bir suçlama yöneltildiğini belirtmekte, bu eleştirilere doğrudan karşıdan çıkmak yerine Ebû Hanîfe'nin de Zeyd b. 'Alî'nin isyanına maddî desteğini örnek göstererek cevap vermeye çalışmaktadır.¹⁴

Eşarî çevrelerde türemiş tüm tasavvufî hareketlerde olduğu gibi Halvetiliğin icazet silsilesi de Hz. 'Alî'de son bulmakta, ayrıca tarikat içerisinde güçlü bir on iki imam vurgusuna tanıklık edilmektedir. Tam da bu noktada Kadızadeliler ile Halvetiler arasındaki mücadelenin üçüncü ve gizli bir ortağı söz konusudur ki bu da Nakşibendilerdir. Nakşibendilik Osmanlı toplumuna ilkin Timur'un Anadolu'yu ele geçirdiği süreçte intikal etmiş, ancak sınırlı ölçüde yaygınlık kazanmıştır. Bununla birlikte Nakşibendiliğin bu ilk dalgasının Kübrevî mirastan beslenen ve vahdet-i vücütçü öğelerle bezenmiş Ahrariyye çizgisi olduğunu özellikle belirtmek gerekir. Safevilerle yaşanan mücadele öncesinde Osmanlıların Timurlular ve bakiyeleriyle yaşadığı siyasî rekabet, daha çok bu devletin himayesinde faaliyet gösteren Nakşibendiliğin Osmanlıdaki temsilini kısıtlamıştır. Ancak Safevilerin bölgeyi Şiileştirme mücadelesine en fazla direncin bu kesimden gelmesi, Safevilerle yaşadıkları siyasî ve mezhebî mücadelede Osmanlıların Nakşibendiliğe olan bakışını değiştirir. Nakşibendiliğin bu yeni yüzü Müceddidiyye'dir ve Şiilik karşıtı söylemin en güçlü temsilcisidir.¹⁵ Birgîvî, 'Aliyyü'l-Kârî ve Hasan Kâfî Akhisârî'nin söyleminin, Müceddiyye'nin başat figürü olan İmâm er-Rabbânî'nin söylemiyle örtüşmesi tesadüf olmasa gerektir. Yine tesadüfle açıklanamayacak bir diğer husus, Eşarilik ve Maturidilik arasındaki görüş ayrılıklarını konu edinen ihtilaf literatürünün tam da bu süreçte yaygınlık kazanmaya başlamasıdır. Daha da dikkat çekici olan husus, bu konuda risale veya eser yazarak Maturidiliği öne çıkaranların bir kısmının Nakşibendilikle, ama özellikle de Kadızadelilerle ilişkili olmasıdır.¹⁶

Eşarilerle Maturidiler arasındaki görüş ayrılıklarını konu edinen ihtilaf edebiyatı¹⁷, ilkin Tâcüddîn es-Sübki'nin *Nuniyye Kasidesi* ile müstakil bir metne

¹⁴ Abdülehad en-Nûrî (ö.1061/1651), *Te'dibu'l-Mütemerridin*, Fatih, Nu: 5293, v. 305b-306b.

¹⁵ Bunun temeli bizzat Müceddidiyye'nin kurucusu İmam Rabbânî tarafından atılmıştır. Öyle ki onun *Te'yîd-i Ehli's-Sünne* adlı eseri, Şiiliğe karşı bir reddiye olarak kaleme alınmış ve eser sonraki süreçte de ağırlığını korumuştur. Bkz.: Hamid Algar, "İmam-ı Rabbani", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXII/198.

¹⁶ Bu konuda kısa ve genel bir değerlendirme için bkz. Mehmet Kalaycı, "Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi ve Eşarilik-Maturidilik İhtilafına İlişkin Risalesi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI/21 (2012), s. 111-112.

¹⁷ Bu çerçevede, sırasıyla, iki mezhep arasındaki ihtilafı tasnif denemesinde bulunan şu metinler kaleme alınmıştır:

- **Necmuddîn İbrâhîm b. 'Ali et-Tarsûsî (ö.758/1356):** Onun *Urcûze fi Ma'rifeti mâ beyne'l-Eşâ'ira ve'l-Hanefiyye* ismini taşıyan bu kasidesi, İsmail Şık tarafından bir makale kapsamında yayımlanmıştır. Tarsûsî'nin kendisine dair bilgilerin verildiği ve söz konusu metnin muhtevasının tahlil edildiği bu makalede, Tokat İl Halk Kütüphanesi koleksiyonunda bulunan bir yazma nüshası ve Safedî'nin *A'yânü'l-'Asr ve A'vânü'n-Nasr* adlı eserinde nakledilmiş metnine dayanılarak *Urcûze'nin* Arapça metni

tahkikli olarak sunulmuş ve Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bkz. "Necmeddin Tarsûsî'nin Urcûzesinde Eş'arî-Hanefî Teolojik Farklılaşmaları", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* (2017), c. 6: 1, s. 327-342.

- **Ebû Nasr Tâcuddîn 'Abdulvehhâb b. 'Ali es-Sübkî (ö.771/1370):** Nûniyye, aslında Sübkî'nin *Tabakât'* içerisinde ve Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin hal tercümesinin verildiği kısımda yer almaktadır. Bkz. *et-Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-Kübrâ*, tah. A. M. el-Hulv-M. M. et-Tanâhî, Kahire 1964, c. III, s. 383-389; Kasidenin, Badeen tarafından ayrı bir neşri gerçekleştirilmiştir. Bkz. "Nuniyyetu's-Subki," E. Badeen (ed.), *Sunnitische Theologie in osmanischer Zeit* içinde, Würzburg 2008, s. 5-18; Nuniyye'nin üretildiği bağlam, içerik tahlili ve kendisinden sonraki âlimlere etkisi hakkında bilgi için bkz. Mehmet Kalaycı, "Eşarilik ve Maturidiliği Uzlaştırma Girişimleri: Tâcuddin es-Sübkî ve Nûniyye Kasidesi", *Dinî Araştırmalar* (2012), cilt: XIV, sayı: 40, s. 112-131
- **Nûru's-Sîrâzî Muhammed b. Ebî't-Tayyib (ö.muhtemelen VIII/XIV. yüzyılın ikinci yarısı):** Eserin iki yazma nüshası bulunmaktadır: *Şerhu'l-Kasîdeti'n-Nûniyye li's-Sübkî*, Süleymaniye Kütüphanesi-Hamidiye, no. 765, 46 v.; *Şerhu'l-Kasîde fi'l-Hilâf beyne'l-Eş'ariyye ve'l-Mâturîdiyye*, Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, no. 1030-2, 56 v.; Nûru's-Sîrâzî'nin bu eseri, geç dönem alimlerinden olan Ebû 'Azbe tarafından isim belirtilmeksizin ve ilgisiz görülen kısımlar atılmak suretiyle neredeyse olduğu gibi kullanılmıştır. Bu konuda bir mukayese ve tahlil için bkz. Mehmet Kalaycı, "Bir Hakkın Teslimi: Ebû Azbe'nin er-Ravzatü'l-Behiyye'sine Yansıyan İntihal Olgusu", *İslâm Araştırmaları Dergisi* (2013), sayı: 29, s. 1-34.
- **Ahmed Semseddîn Kemâlpaşazâde (ö.940/1534):** Kemâlpaşazâde'nin diğer risaleleriyle ilk defa 1304/1886 basılan risalenin sonraki süreçte yapılmış farklı baskıları bulunmaktadır. Bunlar için bkz. "Risâletü'l-İhtilâf beyne'l-Eş'arî ve'l-Mâturîdî," *Resâ'il-i İbn Kemâl* içinde, İstanbul 1304 [1886], s. 57-60; "Risâletü'l-İhtilâf beyne'l-Eş'arî ve'l-Mâturîdiyye," *Resâ'il-i İbn Kemâl* içinde, İstanbul 1316 [1898], s. 231-233; "Risâletü'l-İhtilâf beyne'l-Eş'arî ve'l-Mâturîdiyye," thk. Seyyid Bahçivan, *Hamsu Resâ'il fi'l-Firak ve'l-Mezâhib* içinde, Kahire 1425/2005, s. 67-78; "Risâletü'l-İhtilâf beyne'l-Eş'arî ve'l-Mâturîdiyye fi İsnete 'Aşrate Mes'ele," ed. Edward Badeen, *Sunnitische Theologie in osmanischer Zeit* içinde, Würzburg 2008, s. 20-23; *Mesâ'ilü'l-İhtilâf beyne'l-Eş'arî ve'l-Mâturîdiyye*, thk Sa'id 'Abdullatif Fevde, Amman 1430/2009; Konuyla ilgili olarak Türkiye kütüphanelerinde anonim şekilde yer alan küçük hacimli yazmaların çoğu Kemâlpaşazâde'ye aittir. es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî'ye nispet edilen bir risale de gerçekte Kemâlpaşazâde'nin metnidir. Bkz. *Risâle fi'l-Mesâ'ilü'l-Muhakkaka Beyne'l-Mâturîdî ve'l-Eş'arî*, Süleymaniye-Yazma Bağışlar, no. 4164-7, v. 23b-24a; Risalenin beslendiği muhtemel kaynaklar ve ait olduğu bağlam hakkında bilgi için bkz. Mehmet Kalaycı, "Kemâlpaşazâde'nin Eş'arilik-Maturidilik İhtilafı Konusundaki Risalesi Üzerine, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2012), c. LIII: 2, s. 211-218.
- **Nev'î Efendi Yahyâ b. Pîr el-Malkarâvî (ö.1007/1598):** Risalenin Türkiye Kütüphanelerinde çeşitli yazma nüshaları bulunmaktadır: Süleymaniye-Pertev Paşa, no. 607, v. 51a-b; Nuruosmaniye, no. 4909, v. 24-25; Millet-Ali Emiri Arabi, no. 4313, v. 171a-b; Amasya İl Halk, no: 882, v. 7b-9a; Amasya İl Halk, no. 918, v. 150a-151a; Kastamonu İl Halk, no. 529/3, v. 81a-83a; Milli Kütüphane, no. 4915/5, v. 10a-11a; Risale, Edward Badeen tarafından Leiden Üniversitesi'nde 1882 numarada yer alan nüsha esas alınarak yayımlanmıştır. Bkz. "Risâle fi'l-Fark beyne Mezhebi'l-Eş'arî ve'l-Mâturîdiyye", *Sunnitische Theologie in Osmanischer Zeit*, ed. E. Badeen, Würzburg 2008, s. 25-29; Bu risalenin mahiyeti ve kaynağına ilişkin tarafımızca bir tahlil yazısı kaleme alınmış olup, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi'nin 56: 1 cildinde yayımlanacaktır.
- **Beyâzîzâde Ahmed Efendi (ö.1098/1687):** Beyâzîzâde iki mezhep arasında elli konuda ihtilaf yaşadığını belirtmiş, ancak bu çerçevede sunduğu listede otuz altı ihtilafa yer vermiştir. Bkz. *İşârâtü'l-Merâm min 'İbârâti'l-İmâm*, thk. Y. Abdürrezzak, Kahire 1949, s. 53-56.
- **Anonim İhtilaf Metni (muhtemelen XVIII. yüzyılın ilk çeyreği veya öncesi):** Müellifi belli olmayan bu risalenin iki nüshası bulunmaktadır: *Risâle fi Mesâ'ilil-Hilâfiyye Beyne'l-Mâturîdiyye ve'l-Eş'ariyye*, Konya İl Halk, no. 4708-2, v. 18a; *Mâturîdî ile Eş'ari Arasındaki İhtilaflar*, Konya İl Halk, no. 1076-48, v. 157a-b; Ebû Sa'id el-Hâdimî'nin 73'lü tasnifinin kaynaklarından biri olmasından hareketle, risalenin en azından XVIII. yüzyıldan önce kaleme alındığı söylenebilir. Bkz. Mehmet Kalaycı, "Ebu Sa'id el-Hâdimî'nin 73'lü İhtilaf Tasnifi ve Kaynakları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2013), cilt:

LIV, sayı: 2, s. 215-221; Risalenin metni ve tahlili konusunda tarafımızca bir yazı kaleme alınmış olup, ilerleyen süreçte yayımlanacaktır.

- Şeyhzâde 'Abdurrahîm b. 'Ali el-Amâsî (ö.1133/1721): Kırk ihtilaf konusuna yer veren Şeyhzâde'nin bu eseri, ihtilaf edebiyatının kapsamlı bir tahrirci niteliği taşımaktadır. Bkz. *Nazmu'l-Ferâ'id ve Cem'u'l-Fevâ'id*, Mısır 1317.
- Mestcizâde 'Abdullah b. 'Osman (ö.1150/1737): Eser, Ülker Öktem tarafından bir doktora tezi olarak çalışılmış, ancak yayımlanmamıştır. Bkz. *Mestcizade'nin "al-Hilafıyyat bayna al-Hukama ma'a al-Mutakallimin va al-Hilafıyyat bayna al-Mu'tazila ma'a al-Aşâ'ira va al-Hilafıyyat bayna al-Aşâ'ira ma'a al-Mâturîdiyya" Adlı Eseri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1993; Eserin baskısı Seyyid Bahçivan tarafından gerçekleştirilmiştir. Bkz. *el-Mesâlik fi'l-Hilafıyyât Beyne'l-Mütekellimîn ve'l-Hukemâ*, thk. S. Bahçivan, İstanbul 2007; Bahçivan, Öktem tarafından gerçekleştirilen tahkikin içerdiği problemlere dair de bir makale kaleme almıştır. Bkz. "Yazma Eserlerin Tahkikinde Metodolojik Problemler (Mestcizâde'nin 'al-Hilafıyyât bayna al-Hukama' ma'a al-Aşâ'ira va al-Hilafıyyât bayna al-Aşâ'ira ma'a al-Mâturîdiyya' Adlı Eseri' Örneği)", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2006), sayı: 21, s. 61-90.
- Muhammed b. Velî el-Kırşehrî el-İzmirî (ö.1165/1752): İhtilaf metinlerinin en hacimli olan bu eserin üç nüshası bulunmaktadır: *Şerhu'l-Hilafıyyât beyne'l-Eş'arî ve'l-Mâturîdî*, Süleymaniye-Şehid Ali Paşa, no. 1650, 146 v.; *Mesâ'ilu'l-Hilafıyyât fi mâ beyne'l-Eş'ariyye ve'l-Mâturîdiyye*, Köprülü Kütüphanesi-Mehmed Asım Bey, no. 254, 190 v.; *Şerhu Mesâ'ili'l-Hilafıyyât*, Burdur İl Halk Kütüphanesi, no. 1315.
- Şeyhülislam Ebû İshâkzâde Mehmed Es'ad Efendi (ö.1166/1753): Toplamda kırk probleme yer veren Şeyhülislam Es'ad Efendi'nin bu risalesi, Şeyhzâde'nin metninin özetidir. Bkz. *Risâle fi İhtilâfâtı'l-Mâturîdî ve'l-Eş'arî*, İstanbul 1287 (Süleymaniye-Hacı Mahmud Efendi, no. 1686; Tahir Ağa Tekke, no. 310, s. 279-287); Sahhaflar Seyyidzâde Es'ad Efendi'ye nispetle katologlarda yer alan ihtilaf metni de gerçekte Şeyhülislam Es'ad Efendi'ye aittir. Bkz. *Risâle fi Beyânı'l-İhtilâf beyne'l-Eş'arî ve'l-Mâturîdî fi'l-İtikâd*, Kastamonu İl Halk Ktp., no. 3906, 6 v.; Es'ad Efendi'nin risalesinin Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınmış metni ve diğer metinlerle olan ilişkisi konusunda geniş bir değerlendirme için bkz. Kalaycı, "Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi ve Eşarilik-Maturidilik İhtilafına İlişkin Risalesi", s. 99-134; Es'ad Efendi'nin risalesi konusunda ayrıca bkz. Murat Memiş, "Eşari-Maturidi İhtilafına Dair İki Risale", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2012), c. I: 35, s. 75-103.
- Dâvud Efendi b. Muhammed el-Kârsî (ö.1199/1756): Dâvud-u Kârsî'nin risalesi sırf bu konu için tahsis edilmiş ayrı bir metin değildir; o iki mezhep arasındaki ihtilaflara *Ma'lûmât* adlı eserinde yer vermiştir. Bkz. *Ma'lûmât*, Süleymaniye-Denizli, no. 88-1, v. 4b-5b.
- Ebû 'Azbe Hasan b. 'Abdulmuhsin (ö. 1172/1759): Onun *er-Ravzatu'l-Behiyye* adını taşıyan eserinin birkaç kez baskısı yapılmıştır. Bkz. *er-Ravzatu'l-Behiyye fimâ beyne'l-Eşâ'ira ve'l-Mâturîdiyye*, Haydarabad, 1322/1904; thk. 'Abdurrahmân 'Umeyra, Beyrut, 1409/1989; ed. E. Badeen, *Sunnitische Theologie in osmanischer Zeit* içinde, Würzburg 2008, s. 133-209; Eşarilik ve Maturidilik arasındaki görüş ayrılıklarından bahsedildiğinde ilk akla gelenlerden birisi olan bu eser, özgün olmayıp Tâcuddîn es-Sübkî'nin *en-Nûniyye* adlı kasidesine öğrencisi Nûru's-Şîrâzî tarafından yazılan şerhin kısaltılmış bir kopyasıdır. Bu konuda geniş bir değerlendirme ve iki metin arasında bir içerik karşılaştırması için bkz. Kalaycı, "Bir Hakkın Teslimi: Ebû Azbe'nin er-Ravzatu'l-Behiyye'sine Yansıyan İhtilaf Olgusu", s. 1-34.
- Ebû Sa'id Muhammed b. Mustafa el-Hâdimî (ö.1176/1762): Onun bu tasnifi, Birgîvî'nin *Tarikat-ı Muhammediyye* adlı eseri üzerine yazdığı *Berika-i Mahmûdiyye* adlı şerhte yer almaktadır. Bkz. *Berika-i Mahmûdiyye fi şerhi Tarikat-ı Muhammediyye*, İstanbul 1317, c. I, s. 314-316; Bu tasnif, müstakil bir risale halinde de istinsah edilmiştir. Bkz. *Şerhu İhtilâfî Beyne'l-Mâturîdiyye ve'l-Eş'ariyye*, Adana İl Halk Kütüphanesi, no. 1075, s. 61a-78a; Hâdimî'nin tasnifi, kendisinden sonra Mütercim Ahmed 'Âsım (ö.1235/1819) tarafından Sirâcuddîn el-'Üşî'nin *Emâlî* kasidesine yazılan şerhte hiçbir tasarrufta bulunulmaksızın olduğu gibi Türkçeye tercüme edilmiştir. Bkz. *Merâhu'l-Me'âlî fi Şerhi'l-Emâlî*, Dersaadet 1304, s. 15-18; Hâdimî'nin tasnifine hangi metinlerin kaynaklık ettiğine dair bilgi için bkz. Kalaycı, "Ebu Sa'id el-Hâdimî'nin 73'lü İhtilaf Tasnifi ve Kaynakları", s. 215-221.
- Seyyid Murtazâ Muhammed b. Muhammed ez-Zebîdî (ö.1205/1790): Murtazâ ez-Zebîdî, Gazâlî'nin *İhyâ'sına* yazmış olduğu şerhin akaidle ilgili kısmının girişinde Eşarilik ve Maturidilik ilişkisini belirli başlıklar altında tahlil etmekte ve iki grup arasındaki ihtilaflara yer vermektedir. O bu konuda Tahâvî, baba ve oğul Sübkî, Molla 'Aliyyu'l-Kârî, Şeyhzâde ve Beyâzîzâde gibi isimlere atıfta bulunmaktadır.

konu kılınmış, daha sonra buna öğrencisi Nûru'ş-Şîrâzî tarafından hacimli bir şerh yazılmıştır. Bu ilk metin, iki kesim arasında altısı lafzî, yedisi aslî toplam on üç ihtilafı kaydetmiştir. Bu ilk ihtilaf metni ve şerhinde taraflar Eş'ariyye ve Hanefiyye olarak belirlenmiş ve uzlaştırmacı bir saikle kaleme alınmıştır.¹⁸ Bu tutum, ilk başlarda Osmanlı'da da varlığını sürdürür; Kemâlpaşazâde tarafından konuya ilişkin kaleme alınan risalede lafzî ve aslî ayırımına gidilmeksizin on konuda ihtilaf yaşandığı kaydedilir. Bu risaledeki problemler, es-Sübki'nin tespit ettiklerinden farklıdır ve büyük ölçüde es-Sâbûnî'nin eserlerinden derlenmiştir. Kemâlpaşazâde ile birlikte *el-Mâturîdî* ve *el-Mâturîdiyye* kavramları da ilgili edebiyat bağlamında meşruiyet kazanır.¹⁹

Hem Maturidiliğin öne çıkarılması hem de ihtilaf sayısının azaltılması noktasında asıl paye Beyâzîzâde'nindir. O iki kesim arasındaki ihtilafların öylesine geçiştirilebilecek ihtilaflar olmadığını, bilakis aslî nitelik taşıdığını belirtti ve bu çerçevede elli konuda ihtilaf yaşandığını ifade eder. Ancak onun asıl önemi, bir mezhep olarak Maturidiliğe yaptığı vurgu ve bu mezhebin Eşariliğe denk bir pozisyona getirilme çabasında gizlidir. Beyâzîzâde kurtuluşa eren fırkanın tek bir fırka olarak görülemeyeceğini, aksine akaid konusunda kitap ve sünnetin kesinlik bildiren hükümlerine sıkı sıkıya bağlı kaldığı sürece birden fazla topluluğun kurtuluşa eren fırka olmaya hak kazanacağını belirtir. Onun yaklaşım biçiminde Ehl-i Sünnet bir şemsiye kavramdır ve Maturidilik bu kavram altında Eşarilikle eşit konumdadır.

Ona göre bu şahıslar içerisinde Eşarilik Mâturîdîlik ihtilafını tüm yönleriyle ve en kapsamlı bir şekilde ele alan Şeyhzâde'dir; ancak o sözü gereğinden fazla uzatmıştır. Zebîdî, bunlar içerisinde Sübki'nin ve Beyâzîzâde'nin yaklaşım biçimini tercih etmekte ve her ikisinin iki grup arasındaki ihtilaflara ilişkin verdiği bilgileri olduğu gibi nakletmektedir. Bkz. *Kitâbu İthâfî's-Sâdeti'l-Muttakîn bi Şerhi Esrâri İhyâ'i 'Ulûmi'd-Dîn*, y.y. t.y, c. II, s. 12-13.

• Corlulu Kara Halil Paşa (ö. muhtemelen XVIII. yüzyılın son çeyreği veya sonrası): Halil Paşa, risalesinde Dâvud-u Kârsî'nin ve Kemâlpaşazâde'nin ihtilaf metinlerini olduğu gibi alıntılımış ve tahlil etmiştir. Bkz. *el-Mesâ'ilu'l-Muhtelife beyne'l-Eş'ariyye ve'l-Mâturîdiyye*, Hafid Efendi, no. 150, 20 v.

• Mehmed Emin 'İzzî (ö. Muhtemelen XIX. yüzyılın ilk yarısı): 'İzzî'nin bu risalesi, Es'ad Efendi'nin Osmanlı Türkçesiyle kaleme aldığı ihtilaf metninin Arapçaya çevrilmiş bir versiyonu gibidir. Risalenin iki yazma nüshası bulunmaktadır: *Erbe'üne Mesâ'il*, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Ktp., no. 3988; *el-Mesâ'ilu'l-Muhtelife beyne'l-Mâturîdî ve'l-Eş'arî*, Manisa İl Halk Ktp-Akhisar Zeynelzade, no. 5765, v. 1a-4b; Risalenin iki tahkikli nüshası bulunmaktadır: *Eşariyye ve Mâturîdiyye Arasındaki Görüş Farklılıkları (Erbe'üne Mesail)*, Araştırma ve Notlar İlavesiyle Çeviren: A. Bülent Baloğlu, y.y. t. y; Memiş, "Eşari-Matürîdî İhtilafına Dair İki Risale", c. I: 35, s. 75-103; Es'ad Efendi'nin metniyle olan ilişkisi ve mukayesesi için bkz. Kalaycı, "Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi ve Eşarilik-Maturidilik İhtilafına İlişkin Risalesi", c. XI: 21, s. 99-134.

• İzmirli İsmail Hakkı (ö.1946): İzmirli, iki mezhep arasındaki ihtilaflara *Yeni İlm-i Kelâm* adlı eserinde yer vermiş ve üzerinde ihtilaf yaşanan on beş hususu sıralamıştır. Bkz. *Yeni İlm-i Kelâm*, haz. Sabri Hizmetli, Ankara 1981, s. 71-73.

¹⁸ Kasidenin arkaplanı ve etkileri bağlamında bkz. Kalaycı, "Eşarilik ve Maturidiliği Uzlaştırma Girişimleri: Tâcüddin es-Sübki ve Nüniyye Kasidesi", s. 112-131.

¹⁹ Risalenin tahlili ve beslenme kaynakları bağlamında bkz. Kalaycı, "Kemâlpaşazâde'nin Eş'arilik-Mâturîdîlik İhtilafı Konusundaki Risalesi Üzerine", s. 211-218.

Beyâzîzâde, iki topluluk arasındaki ihtilafların dökümünü sunarken Maturidiliği merkeze yerleştirir. Üzerinde ihtilaf yaşanan kimi konuların özünde Maturidilere ait olduğunu, bu konularda bir muhalefet söz konusuysa, asıl muhalefet edenin Eşariler olduğunu belirtir. Onun ihtilafları sunumuna bakıldığında Maturidilerin görüşleri bir bütünlük içerisinde. Buna karşın Eşariler için aynı şeyi söyleyebilmek mümkün değildir. Beyâzîzâde, Eşarilerin görüşlerini verirken, bu gelenek içerisinde yaşanan görüş ayrılıklarına üstü kapalı bir şekilde dikkat çekmekten geri durmaz. Hatta bazı Eşarî âlimlerin kimi noktalarda Maturidililerle muvafık olduğu hususların altını özellikle çizer.²⁰ Yine onun Eşarilerin görüşlerini ortaya koyarken Ehl-i Hadis içerisinde el-Eşarî'den önce yaşamış Hâris el-Muhâsibî, İbn Küllâb, el-Kerâbisî ve el-Kalânîsî gibi isimlere veya İmâm Şâfiî, İmâm Mâlik ve Ahmed b. Hanbel gibi isimlere atıfta bulunması dikkat çekicidir.²¹ Zira bu isimler henüz daha kavramsal düzeyde Eşariliğin var olmadığı bir sürecin aktörleridir.

Beyâzîzâde'nin bu tutumunu Eşarilerin, Ehl-i Sünnet'i Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ile başlatmak istemelerine dolaylı bir tepki olarak görmek mümkündür. Zira o eserinin daha girişinde Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin el-Eş'arî'den çok önce Ebû Hanîfe'nin ve ashabının mezhebini açıklayan bir kimse olduğunu, aynı şekilde İbn Küllâb ve el-Kalânîsî'nin, el-Eş'arî'den daha önce yaşayan ve eserleri, kendilerine has görüşleri ve taraftarları olan kimseler olduklarını belirtmiştir. Ona göre bu durumda nasıl olur da el-Eş'arî'nin Ehl-i Sünnet'in ilk temsilci olduğu ileri sürülebilir.²² Beyâzîzâde ile başlayan süreçte, Maturidiliğin Eşarilik karşısında ondan daha aşağı olmayan bir kelimî ekol olarak temellendirilmeye çalışıldığı açıktır.

Beyâzîzâde'den sonraki süreçte sırasıyla Şeyhzâde, Mestcizâde ve Kırşehrî tarafından üç ayrı kapsamlı ihtilaf metni kaleme alınır. Bunlar arasında Şeyhzâde'nin eseri; problemleri ele alış biçimi, kaynaklara nüfuzu ve sistematik bütünlüğü dolayısıyla en kayda değer olanıdır. Her iki geleneğe ait çok sayıda esere müracaat edilen ve toplamda doksanın üzerinde esere üç yüz kırk civarında atfın gerçekleştirildiği bu kitaba, Eşarilik Maturidilik ihtilafının kapsamlı bir tahriri gözüyle bakılabilir. İki grup arasında kırk hususta ihtilaf olduğunu belirten Şeyhzâde, eserinin girişinde bu meseleleri tarafsız bir şekilde delilleriyle ortaya koymayı taahhüt eder.²³

Şeyhzâde'nin bu "tarafsızlık" vurgusunun üzerinde durmak gerekir. Zira bu vurgu Mestcizade ve Kırşehrî gibi diğer kapsamlı ihtilaf metinlerinde de tekrarlanmaktadır. Bu vurgunun aslında Osmanlılarda okutulan kelim eserlerinin Maturidiliğin görüşlerine yeterince yer vermemelerine dolaylı bir eleştiri olduğu

²⁰ Beyazîzâde, *İşârâtü'l-Merâm*, s. 54.

²¹ Beyazîzâde, *İşârâtü'l-Merâm*, s. 53-54, 56.

²² Beyazîzâde, *İşârâtü'l-Merâm*, s. 23-24.

²³ Şeyhzâde, *Nazmu'l-Ferâ'id*, s. 3.

söylenebilir. Nitekim bu husus Mestcizâde tarafından dile getirilmekte ve *Ebkâru'l-Efkâr, el-Erbe'ûn, Nihâyetu'l-'Ukûl, el-Mevâkıf* ve *el-Makâsîd* gibi Eşarilere ait eserlerde Maturidilerin görüşlerine yok denecek kadar az değinilmiş olması eleştiri konusu yapılmaktadır.²⁴ Kırşehirî de kelamla ilgili yazılmış çok sayıda eserin içeriğinin el-Eş'arî'nin görüşlerinden ibaret olduğunu, bu yüzden el-Mâturîdî'nin görüşlerini desteklemek amacıyla eserini kaleme aldığını belirtmektedir.²⁵ Bu açıdan bakıldığında bu isimler için tarafsız olmak demek Maturidiliğin görüşlerine hakkıyla yer vermekten ibarettir.

Beyâzîzâde ile başlayan ve Şeyhzâde tarafından sistematik hale getirilen ihtilaf edebiyatı, Mestcizâde ve Kırşehirî ile birlikte yönetsel açıdan yeni bir gelişim aşamasına geçer. İhtilaflar yalnızca Eşarilik ve Maturidilik ekseninde değil, bununla birlikte hukema, felsefeciler ve Mutezile gibi farklı düşünce mihverleri de devreye sokularak daha geniş bir bağlamda karşılaştırmalı olarak tartışılmaya başlanır. İhtilafların toplu bir vesikasının sunulmak istendiği bu edebiyatın gelişim çizgisi, Maturidiliğin Eşariliğe tabi bir mezhep olmadığını, aksine en az Eşarilik kadar, belki daha fazla sistematik bütünlük ve tutarlılığa sahip olduğunu temellendirmeye yöneliktir. Bu girişime Eşarî cepheden bir cevabın gelmediğini ve ihtilafların toplu dökümünü sunmaya yönelik Eşariler tarafından bu süreçte bir metin kaleme alınmadığını belirtmek gerekir.

Maturidiliğe dönük vurgu sadece bu eserlerle sınırlı değildir. *Mukaddime-i Erbaa* tartışmalarının bir devamı olan ve ihtilaf edebiyatının gelişim sürecinde son aşamayı temsil eden "irade-i cüz'iyeye" konulu metinler de bu bakımdan somut veriler sunmaktadır. Üstelik bu bağlamda konu çift taraflı olarak sahiplenilmekte ve hem Eşariler hem de Maturidiler tarafından tartışılmaktadır. Konu ile ilgili yazılmış olan kırka yakın risalenin içeriğine yakından bakıldığında pek çoğunda Maturidiliğin görüşünün öne çıkartıldığı ve Eşariliğin cebr-i mutavassit olarak nitelenen yaklaşımı karşısında Maturidiliğin görüşünün tercihe layık görüş olduğunun temellendirildiği gözlemlenebilmektedir.²⁶ Eşariler tarafından yazılan risalelerde ise klasik Eşarî görüşün doğruluğuna dikkat çekildiği, zaman zaman da bir uzlaşma kaygısının merkezde olduğu görülmektedir.²⁷

Maturidiliğin Eşariliğe denk bir mezhep olarak öne çıkarılmak istenmesinin somut izlerini fırka-i naciye (kurtuluşa erecek fırka) tartışmalarında da görmek mümkündür. Celâlüddîn ed-Devvânî'nin *Şerhu'l-Celâl*'ine yazılan haşiyeler bu

²⁴ Mestcizâde, *el-Mesâlik fi'l-Hilâfiyyât*, s. 38.

²⁵ Kırşehirî, *Şerhu'l-Hilâfiyyât*, v. 2b.

²⁶ Örneğin Esîrîzâde'nin, risalesinin girişinde Maturidilerin yaklaşımının tercihe şayan oluşunu bir hareket noktası olarak aldığını görülmektedir. Bkz. Esîrîzâde Abdülbâkî b. Mehmed Bursevî, *Risâle fi İhtilâf Beyne'l-Eş'arî ve'l-Mâturîdî*, Kastamonu İl Halk, 355-3, v. 37b.

²⁷ Abdulganî b. İsmail en-Nablûsî, "*Tahkiku'l-İntisâr fi İttifâkı'l-Eş'arî ve'l-Mâturîdî ala Halkı'l-İhtiyâr*", *Sunnitische Theologie in osmanischer Zeit* içinde, ed. E. Badeen, Würzburg 2008, s. 81-130 (Arapça Kısım); Ziyâ'üddîn Hâlid el-Bağdâdî en-Nakşibendî, *el-'Ikdu'l-Cevherî fi'l-Fark beyne Kudretyi'l-Mâturîdiyye ve'l-Eş'ariyye*, Hacı Mahmud Efendi, Nu: 1459, 13 v.; 'Abdulhamîd Hamdî b. Ömer Harpûtî, *es-Sentü'l-'Abkarî fi Şerhi'l-'Ikdi'l-Cevherî*, Dersaadet 1305.

bakımdan dikkat çekicidir. el-İcî, akidesinde kurtuluşa eren fırkanın Eşarilik olduğunu belirtmiş, buna yazdığı şerhte de ed-Devvânî kurtuluşa eren fırkanın niçin Eşarilik olması gerektiğini temellendirmeye çalışmıştır.²⁸

ed-Devvânî'nin şerhine Siyalkûtî, Gelenbevî ve Mağnâsavî gibi Maturidî alimler tarafından yazılan haşiyelerde onun bu yaklaşımına itiraz edildiği ve Maturidiliğin de Eşarilik gibi fırka-i naciye kapsamına alınmak istendiği görülür. Ancak bu noktada en sert tepki Şihâbüddîn el-Mercânî'den gelir. O, Maturidiliğin Eşariliğin takipçisi kılınarak kurtuluşa eren fırka kapsamına dahil edilmesine karşı çıkar. el-Mercânî'ye göre hadiste genel bir çerçeve ve yöntem belirtilmekte ve hak yolunu tutup Allah'ın emrine sarılanların kurtuluşa ereceği dile getirilmektedir. Hz. Peygamber herhangi bir fırkayı doğrudan işaret etmemiş, yalnızca necat yolunu bildirmiştir; bu yüzden "benim ve ashabımın yolunu takip edenler" ifadesinden hareketle tek bir fırkanın veya cemaatin tayin edilebilmesi mümkün değildir. el-Mercânî, hal böyleyken el-Eş'arî'nin Ehl-i Sünnet'in kurucusu kılınmasına ve diğerlerinin onun takipçisi olarak görülmesine tahammül edemez. Oysaki el-Eş'arî ve el-Mâturîdî, aynı zaman diliminde farklı şehirlerde yaşamış iki kişi olup, birbirleriyle görüştiklerine veya birinin diğerine uyduğuna dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Ona göre Horasan ve Maverâünnehir'de kelamla uğraşmak yaygınlaşınca el-Eş'arî'nin mezhebi bölgede kendisini göstermeye başlamıştır. Ancak el-Eş'arî'nin görüşlerini takip eden sonraki temsilcileri, bölgede önceden beridir bu işle uğraşan Hanefileri görmezden gelmişler ve el-Eş'arî'yi usûl ve akâide önderleri olarak göstermişlerdir.²⁹ ed-Devvânî'nin şerhine yazılan haşiyeler üzerinden dallanan budaklanan bu fırka-i naciye tartışmasının başka eserlere de sirayet ettiğini, hatta bu konuya hasr edilmiş müstakil risalelerin ortaya çıktığını belirtmek gerekir.³⁰

²⁸ Celâluddîn Muhammed b. Es'ad ed-Devvânî, *Celâl: Şerhu'l-'Akâ'idi'l-'Adudiyye*, İstanbul 1290, s. 4.

²⁹ Şihâbüddîn b. Bahâ'uddîn el-Mercânî, *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Celâl li'l-'Akâ'idi'l-'Adudiyye*, Matbaai Amire, y.y. 1317, I/34-36.

³⁰ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Osman Aydın, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslam Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, Ankara 2008.

KAYNAKÇA

- Algar, Hamid, "İmam-ı Rabbani", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXII/198.
- Aydın, Osman, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslam Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, Ankara 2008.
- Beyazîzâde, Ahmed Efendi (1098/1687), *İşârâtü'l-Merâm min 'İbârâti'l-İmâm*, thk. Y. Abdürrezzak, Kahire 1949.
- el-Cenâbî, Ebû Muhammed Mustafa b. Hüseyin, *el-Hafîlu'l-Vasît ve'l-Aylemu'z-Zahîru'l-Muhît*, Hamidiye, Nu: 896.
- Cihan, Ahmet Kamil, *Abdulganî Nablusî'nin Hayatı ve Kelâmî Görüşleri*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1988.
- ed-Devvânî, Celâluddîn Muhammed b. Es'ad (908/1502), *Celâl: Şerhu'l-'Akâ'idü'l-'Adudiyye*, İstanbul 1290.
- Eberhard, Elke, *Osmanische Polemik gegen die Safawiden im 16. Jahrhundert nach arabischen Handschriften*, Freiburg 1970.
- Esîrîzâde Abdülbâkî b. Mehmed Bursevî, *Risâle fi İhtilâf Beyne'l-Eş'arî ve'l-Mâturîdî*, Kastamonu İl Halk, No: 355-3.
- Gömbeyaz, Kadir, Vani "Mehmed Efendi'nin Hz. İbrahim'in Babası ve Ebeveyn-i Resul Hakkındaki Görüşleri", *Ulusal Vani Mehmed Efendi Sempozyumu, 07-08 Kasım 2009, Kestel-Bursa -Bildiriler-*, ed. M. Yalar-C. Kiraz, 2011, s.205-232.
- el-Hâdimî, Ebû Sa'id Muhammed b. Mustafa, *Berîka-i Mahmûdiyye fi Şerhi Tarîkat-ı Muhammediyye*, İstanbul 1317.
- Hâlid el-Bağdâdî, Ziyâ'üddîn en-Nakşibendî (1242/1827), *el-'Ikdu'l-Cevherî fi'l-Fark beyne Kudretyi'l-Mâturidiyye ve'l-Eş'ariyye*, Hacı Mahmud Efendi, Nu: 1459, 13 v.
- el-Harpûtî, 'Abdulhamîd Hamdî b. Ömer (1332/1914), *es-Semtu'l-'Abkarî fi Şerhi'l-'Ikdi'l-Cevherî*, Dersaadet 1305.
- Kalaycı, Mehmet, "Bir Hakkın Teslimi: Ebû Azbe'nin er-Ravzatü'l-Behiyye'sine Yansıyan İntihal Olgusu", *İslâm Araştırmaları Dergisi* (2013), sayı: 29, s. 1-34
- -----, "Ebu Sa'id el-Hâdimî'nin 73'lü İhtilaf Tasnifi ve Kaynakları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2013), cilt: LIV, sayı: 2, s. 215-221.
- -----, "Eşarilik ve Maturidiliği Uzlaştırma Girişimleri: Tâcüddin es-Sübki ve Nûniyye Kasidesi", *Dinî Araştırmalar* (2012), cilt: XIV, sayı: 40, s. 112-131
- -----, "Kemâlpâşâzâde'nin Eş'arilik-Mâturîdilik İhtilafı Konusundaki Risalesi Üzerine", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2012), c. LIII: 2, s. 211-218.
- -----, "Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi ve Eşarilik-Maturidilik İhtilafına İlişkin Risalesi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2012), c. XI: 21, s. 110-111.
- -----, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, Ankara 2013.

- Kâtib Çelebi, Hacı Halife Mustafâ b. Abdullâh (1067/1657), *Keşfu'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, tsh. Ş. Yaltkaya-K. R. Bilge, Ankara 1971.
- -----, *Mizanü'l-Hakk fi İhtiyari'l-Ahakk (En Doğruyu Sevme İçin Hak Terazisi)*, çev. O. Ş. Gökyay, İstanbul 1980.
- el-Kırşehirî, Muhammed b. Veli (1102/1690), *Şerhu'l-Hilâfiyyât beyne'l-Eş'arî ve'l-Mâturîdî*, Şehid Ali Paşa, Nu: 1650.
- Köksal, Cüneyd Asım, "İslam Hukuk Felsefesinde Fiillerin Ahlakiliği Meselesi -Mukaddimat-ı Erbaa'ya Giriş-, *İslam Araştırmaları Dergisi* (2012), sayı: 28, s. 1-44.
- el-Mercânî, Şihâbuddîn b. Bahâ'uddîn (1306/1889), *'alâ Şerhi'l-Celâl li'l-'Akâ'idil-'Adudiyye*, y.y. Matbaai Amire, 1317.
- Mestcizâde, 'Abdullah b. Osman (1174/1760-61), *el-Mesâlik fi'l-Hilâfiyyât Beyne'l-Mütekellimin ve'l-Hukemâ*, thk. S. Bahçivan, İstanbul 2007.
- Mütercim Ahmed 'Âsım, *Merâhu'l-Me'âlî fi Şerhi'l-Emâlî*, Dersaadet 1304
- en-Nablûsî, Abdulganî b. İsmail (1143/1731), "Tahkîku'l-İntisâr fi İttifâkı'l-Eş'arî ve'l-Mâturîdî ala Halkı'l-İhtiyâr", *Sunnitische Theologie in Osmanischer Zeit* içinde, ed. E. Badeen, Würzburg 2008, s. 81-130 (Arapça Kısım)
- en-Nûrî, Abdülehad (ö.1061/1651), *Te'dibu'l-Mütemerridîn*, Fatih, Nu: 5293.
- Özervarlı, M. Sait, "Osmanlı Kelam Geleneğinden Nasıl Yararlanabiliriz?", *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları: Tespitler- Problemler- Teklifler Sempozyumu*, İstanbul 2007, s. 197-213.
- Öztürk, Necati, *Islamic Orthodoxy Among the Ottomans in the Seventeenth Century with Special Reference to the Qadî-Zade Movement*, Phd. Dissertation, Edinburgh University, Edinburgh 1981.
- es-Sübkî, Ebû Nasr Tâcuddîn 'Abdulvehhâb b. 'Ali (ö.771/1370: *et-Tabakâtu's-Şâfi'iyeti'l-Kübrâ*, tah. A. M. el-Hulv-M. M. et-Tanâhî, Kahire 1964, c. III, s. 383-389; "Nuniyyetu's-Subki," E. Badeen (ed.), *Sunnitische Theologie in osmanischer Zeit* içinde, Würzburg 2008, s. 5-18.
- eş-Şeyhzâde, 'Abdurrahîm b. 'Ali el-Amâsî (944/1537), *Nazmu'l-Ferâ'id ve Cem'u'l-Fevâ'id*, Mısır 1317.
- Şık, İsmail, "Necmeddin Tarsûsî'nin Urcûzesinde Eş'arî-Hanefi Teolojik Farklılaşmaları", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* (2017), c. 6: 1, s. 327-342.
- Unan, Fahri, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, Ankara 2003.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1984.
- Yazıcıoğlu, M. Sait, "XV. XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinde İlmi Kelam Öğretimi Ve Genel Eğitim İçindeki Yeri", *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, IV (1980).
- ez-Zebîdî, Seyyid Murtazâ Muhammed b. Muhammed, *Kitâbu İthâfi's-Sâdeti'l-Muttakîn bi Şerhi Esrâri İhyâ'i 'Ulûmi'd-Dîn*, y.y. t.y.